

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

¹⁴ Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582) / пер. с лат. И. И. Виноградова. СПб. 1889. 312 с.

¹⁵ Ковальский Н., Мыцкы Ю. Рейнгольд Гейденштейн и его известия ... С. 128.

¹⁶ Ковальский Н., Мыцкы Ю. Немецкое историческое сочинение «Theatrum europaicum» об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. Днепропетровск. 1975. Вып. 2. С. 120–135.

¹⁷ Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. СПб., 1831. Ч. 1. 316 с.; Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. СПб., 1831. Ч. 2. 270 с.

¹⁸ Замысловский Е. Царствование Федора Алексеевича (Введение, обзор источников). СПб., 1871. Ч. 1. 216 с.; Рождественский С. Известия о России в историческом сборнике «Theatrum europaicum» // ЖМНП. 1891, май. Ч. 275. С. 57–78.

¹⁹ Гольдберг А. Известия о России в западно-европейских периодических изданиях XVI-XVII века // Вопросы истории. 1961 № 7. С. 204-207.

К. І. Степанян (Львів)

ДО ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ ТА ТИПОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ

Вступні зауваги. Природним чином дослідник минулого абстраговано оперує умоглядними моделями-реконструкціями. Вся міра історичної дійсності, пережитої міриадами людей, опосередковується ними. Повніше усвідомлена, пізнана, відчутна вона може бути, якщо скрупульозно розглядати актуальну, безпосередньо доступну нам констеляцію – гетерогенний та адаптивний комплекс завжди амбівалентних (деструктивних та конструктивних, потенційних або (ре)актуалізованих, імпліцитних та експліцитних) структурних складників – в «генеалогічній» призмі спадкоємства. Пізнана з усвідомленням синтетичної природи всіх «геологічних страт», накопичених під час поступового її розгортання, експлікації потенціалів, досягнення нових рівнів складності. І лише через шлях узагальнення можливе глибше оприявлення всієї складності і динаміки векторних флуктуацій, рівнів взаємодії та взаємозумовленості потенціалів і явищ. Аби не зупинятись на декларації потреби, пропонуємо модель формування унаочнюючої бази даних міжспільнотних реляцій (зв'язків та відношень). В них відомі (суб)культурні та макроетнічні, національні, політичні спільності та спільноти були б подані з переліком привнесених, започаткованих культурних явищ, перебраних та / або переданих запозичень. З

визначенням і деталізацією джерела, посередників впливу, характеру, якісної ролі, сталості впливу; додатково – деталізацією синхронності чи асинхронності впливів, прямого чи опосередкованого їх характеру. В підсумку мав би постати своєрідний атлас або дерево етнічних і культурно-цивілізаційних взаємозв'язків та взаємовпливів у їх історизмі та коеволуції, задля об'ємнішого пізнання внеску того чи іншого надбання, його міри та значення (з увагою до історії ідей та концептів). Це потребувало б також позначення динамічно змінюваної конфліктології, виявів комплементарності або ресентименту. В підсумку мало б також істотний потенціал для популярної адаптації¹.

Однак в контекстуальному плані слід спочатку попередньо уточнити критерії та маркери лімінальності. Соціокультурні парадигми доцільно виділяти в якості завершених у собі (макро)регіональних або локально-мережевих систем, існуючих на певному хронологічному відтинку, встановленого через комплексну прив'язку до їх наріжного комплексу ідентитету, інституцій та практик. Тобто робити це за умови достатніх свідчень не лише про технічний рівень укладу, але й про чинну пріоритезацію в світоглядно-ціннісній системі координат (навіть щодо найдавніших культур сучасні дослідники можуть претендувати на хоча б часткову реконструкцію наріжних уявлень, синтезуючі дані про соціокультурний та технологічно-господарчий уклад, конкретні архетипні мотиви семіотики та сакральні образи). Цілісність їх зумовлюється часопросторовою тяглістю та відтворюваністю конкретної домінантної телеології, визначеної на неформальному та / або офіційному інституційному рівні. Часто дивергентні культури, накопичивши виразні відмінності, ставали партиципантами, що поділяли спільні доктрини та ідентитет, як це відбувається до прикладу в умовах прийняття універсальних сотеріологічних вчень або трансформації політичного устрою вже за секулярної доби. Загальні інститути слугують маркерами номінальної єдності багатоскладного утвору соціокультури, коли та сягає рівня механічних – безособово опосередкованих – зв'язків. Однак саме пріоритезація в системі спільних аксіологічних орієнтирів маркує субкультури з відмінними ідентитетом, що можуть бути або не бути інтегровані в континуальне інституційне тло. Враховувати слід і те, що істотний оновлюючий порух, похідний з мережевих чи локальних субкультур на фоні стагнації спільного простору, в багатьох випадках давав початок цілим макроперіодам, в яких ті ж «великодержавні» утвори вимушені були адаптуватись і приймати оновлену систему телеології, а отже номінально – відповідної їй пріоритезації в питанні засобів та цілей.

Виступаючи в цій колізії корумпуючим і розкладаючим фактором через інертність в середовищі прозелітів незлічених реліктів попередніх систем, на рівнях інституційному та психологічному. В загальному для них характерне найчастіше номінальне, риторичне та декларативне слідування новим ідеалам, аж до порушення наріжних приписів, їх маніпулятивного викривлення. В контексті амбівалентності зловживані компенсаторні механізми, що породжують реставраціоністські, реформативні та революційні, новаторсько-прогресистські та резистентні (запобіжники безконтрольних прогресій) концепти, в однаковій мірі здатні викликати деструктивно-катастрофічні наслідки, архаїзуючи соціальні зв'язки та опираючись на соціодарвіністські атавізми. Це можна прослідкувати за досвідом реформаційних комун, революційних терорів, «консервативного революціонізму», явищами та візіями, що їх продукує транс- та постгуманізм. Індивіди, групи та спільноти в умовах історичного процесу виступають відносно проактивними або пасивними агентами як послідовного та самосвідомого докладання зусиль, так і ситуативно-стихійних реакцій, керованих почасти несвідомими змістами. Отже, слід підкреслити: історичне тло формується внаслідок взаємозумовленості та взаємодії між спонтанно-емерджентними процесами набуття нових якостей і потенціалів, та усвідомленим (повністю або частково) цілепокладанням і діяльним їх втіленням (як деструктивним, так і конструктивним за наслідками).

Тяглість та інертність інститутів або ж їх різкі потрясіння, демонтація та колапс в очах звичайного учасника історичних пертурбацій робить, до прикладу, з точки зору «східного» та «західного» християнина 1453 або 1517 рік переламними, а 1492 роковим для нехристиянських спільнот аль-Андалусу та автохтонних культур Палеоамерик. Досліднику, завдяки його ролі осмисленого оператора доступними даними на дистанції, яка дозволяє об'ємно реконструювати розгорнуті в десятках тисяч років макропроцеси, притаманно вбачати системну цілісність там, де політично-подієва історія споглядає насамперед численні випадки поділу спільнот в собі та між собою, фокусуєчись на конфліктології розмаїтих груп інтересів. Вагомі конвергентні риси між розведеними в часі та просторі, синхронними або асинхронними соціокультурними спільнотами, дозволяють виправдано, не довільним чином, виділяти їх в істотну спільність. Слід підкреслити й зумовлену системним зловживанням штучність багатьох конфліктів, в тому числі й на макрорегіональному рівні (показовою є завойовницька політика та боротьба за вплив, «легітимована» зловживаними релігійно-

конфесійними розбіжностями або доктринами). Дослідник бачитиме, як системність цих зловживань робить штучну – інспіровану насамперед конкуренцією амбіцій – «боротьбу світів» історичною даністю в тому числі актуальної парадигми. Показовим є приклад релігійних та конфесійних воєн і конфліктів всередині диференційованих кластерів із багаторівневою спільною («єресі», «секти», конфесії та деномінації зі спільним вихідним вченням та сакральним текстом, але не одним «ортодоксальним каноном») або спорідненою (як то закорінених в «авраамізм» тричасних «Людей Писання») керівною ідентичністю. Це не говорячи про численні спалахи ультранасильства на основі ксенофобії і догматичного фундаменталізму. Підживлення опозиції «ми – вони» відтворюване й на найбільш локальному і компактному рівні. В деяких випадках все це не суперечитиме інтегрованості найбільш непримиренних партиципантів в спільність, існуючу на інституційно-обумовленому рівні. Прикладом тут може слугувати Bauernkrieg 1520-х рр., коли численні сторони війни, заперечуючи ті чи інші принципи, права й інститути, спирались на реінтерпретації бібліоцентричного дискурсу, тоді як факт етнічної спорідненості лише сприяв поглибленню ресентименту між конфліктуєчими сторонами.

Відтак слід висновкувати, що саме готовність до агресії та експансії слугує одним з критеріїв ідентифікації не номінальної, а фактичної субкультури вже на рівні інтерпретації інтегральних, загальнолюдських якостей. До прикладу, одним з факторів диференціації низки профетичних та сотеріологічних світових вчень є (на рівнях догматики, доктрин та праксеології) апологія чи ідея допустимості ними насильства, або ж, утвердження етики повної чи часткової (за виключенням (само)захисту) відмови від нього. В той же час такі системи все одно зберігатимуть спільність як генеалогічну («авраамізм», в якому Христос утверджує пріоритет милосердя і прощення, що контрастує з «старозавітним» етосом, ісламським «зовнішнім джихадом» та характерною релігійною легітимацією завойовницьких воєн в Ханаані та «Дар аль-Харбі», їх аналогом, неминуче прищепленим «Християнському миру»; сакралізоване насильство супроти ахімси у (пара)дгармічних системах), так і типологічну, з урахуванням градацій, відносності та безвідносності принципів ненасильства (дгармічна ахімса в джайнів, яка захищає також тваринний світ, та християнське милосердя, яке однак зосереджене на людині).

Таким чином під **макрорегіональними соціокультурними парадигмами** розуміємо тяглі багатоскладні (комплексні та

гетерогенні) констеляції, об'єднані в собі декларацією спільного наріжного ідентитету на рівні регіональних та універсальних політичних утворів і устроїв. До прикладу, ареал *Rex Christiana* Заходу від Західної Римської імперії, через легітимуючу себе її спадком Священну Римську імперію з її розширенням в якості трансконтинентальної «універсальної монархії» Карла V в складі «*societas Christiana*»² (конкуруючих між собою монархій, республік) до масштабних секуляризаційних процесів XVIII-XIX ст. і остаточної лаїзації XIX-XX ст. А отже – ітерації вже в якості мережевих громад і організацій, інкорпорованих, якщо не інтегрованих, в зовнішній політичний простір (за виключенням ієрократичної політії Ватикану, що зберегла суверенітет). Задіяні світоглядні та космологічні моделі будуть або спільними, або подібними в наріжних аспектах (стосується еквівалентних систем або потенціалів низки спільностей без спільного ідентитету чи не знайомих одна з одною). Спостерігатимуться також і суто мережеві та дисконтинуальні в часі і просторі **трансрешіональні парадигми**, як то (пара)гностичні осередки чи цілі політії – Уйгурський каганат після прийняття маніхейства та території «дуалістичних» сект з прагненням до осібності, автономізму (громади мандеїв) й навіть екслюзівізму (бездержавні єзиди), або повноцінного політогенезу, сувернізації (як то тондракійці, богоміли, катари), що викликало геноцидну за етнорелігійним чи то етноконфесійним критерієм політику сусідів.

Макроперіоди можуть бути виділені (відкидаючи позаісторичні історіософемі самих спільнот) за критерієм типологічної подібності реалій та потенціалів тих чи інших соціокультур протягом їх існування. Крім згаданих континуальних та самоусвідомлених, також і позначених ідентичним чи аналогічним укладом (як то віддалені та часто асинхронні ареали й осередки із подібністю устрою, інститутів, практик), виразною інтелектуальною чи метафізичною комплементарністю. Під останнім розуміємо взаємодоповнюваність, попри неспівпадіння зовнішніх – «екзотеричних» – доктринальних ознак, відкритість до синтезу на рівні еквівалентних інтелектуальних здобутків. Це характерно для гностичних, неоплатонічних, орфічних, містичних в межах «авраамізму», даоцентричних та шраманських течій, які не лише на рівні апофатики здатні нівелювати на позір наріжні, навіть не догматичні, а метафізичні суперечності та «антиномії». Так, об'єктно-суб'єктний адуалізм може знайти вираз в панентеїзмі (не плутати з пантеїзмом), що діалектично долає (в апофатичній та навіть катафатичній синтезі) редукції до другорядних відтепер опозицій, як

то «знімає» дистанцію «іманентне – трансцендентне» (трансцендентний Абсолют тепер співприсутній в іманентному), «абсолютне та відносне», «множинне та єдине», «виникле та безначальне». Так само концепція персоналістичного аспекту Абсолюту за своєю природою містить транс-теїстичний – й відповідно транс-персоналістичний (а отже й імперсональний) – рівень, побіжно витворюючи потенціал для узгодження концепцій еманационізму та креационізму, «сотворенності» чи «несотворенності», що їх інертно можуть вбачати гранично взаємовиключними (як то еманационізм Іцхака Лурії на позір суперечить Елогісту чи Ягвісту, хоча креационізм й так визнає передування «тварному світу» інобуттєвого, аллотропного *ἄντισ'ου*, тож мова лише про зачин нового самоцінного начала, а не тотальний онтогенез «з ніщо»). Це ж стосується й кореляції філософем і концепцій (в спектрі від онтокосмології до праксеології) між засадниче відкритими до дискусії пізнавальними культурами – елліно-романською філософією та аналогічними системами Індії та Китаю. Ба більше: згадані культури проходили відомі нам етапи, пов'язані із розгортанням потенціалів «антитрансценденталізму» та заперечення безвідносних величин: в тій чи іншій формі матеріалізм, атомізм, антитеїзм, онтологічний релятивізм, скептицизм, секуляризм, етатизм та легізм, етнократія, гедонізм тощо, вироблені в Індії, Китаї та Елладі, попередили – поза іноваційною синтезою наук – досвід модерністсько-деконструктивістської парадигми. Відтак «осьовий» в термінології Ясперса³ період включав синхронне розгортання потенціалів застосунку інтелекту водночас в системах дотримування як онтологічного оптимізму, так і песимізму; тих, що утверджували примат віри над пізнанням та полярних їм. Тим виробляючи (взаємо)доповнювані форми інтенсивнішої, системної рефлексії над умоглядними, «транс-фізичними» величинами (тобто незвідними до матеріального субстрату інтелігібельними царинами, емерджентними феноменами (само)свідомості, категоріями-абстрактами та образами уяви і уявленого, часовості, онтологічними витокками просторовості тощо), із здебільшого деміфологізуючим в засадах та / або за наслідками потенціалом. Так вихідний поміркований агностицизм як засада філософування, послуговуючись діанойєю але відкидаючи «епохе» скепсису, рухався інтелігібельно-споглядальним (в тому числі інтер'юорним, самозаглибленим) шляхом, породивши в одній лише елліно-романській «ойкумені» взаємокомпенсаторні неоплатонізм та гностичні «онтодицеї». А в плані праксеології на обширі «ойкумени» та східних ареалів виникали медитативно-контемплативні практики, що мали очисну, сотеріологічну та реінтегративну функцію.

Оминаючи редукції слід зауважити взаємозв'язок явищ віри та знання й присутні в культурі їх дотичні форми (догматична віра, сприйнята як субститут знання аж ніяк не тотожна заснованій на пізнанні, коригованій ним довірі, адогматичній за характером). Вихідне агностичне незнання, міра непізнаності, підставова невизначеність – індетермінованість – як неелімінована і невід'ємна складова філософського та наукового пізнання, в тому числі наукової картини світу, мають попри відмінності точки дотику з адогматичними формами споглядальної містики, в той час як догматичний саентизм в своєму фундаменталізмі уподібнюється довільній «сліпій вірі». Таким чином наріжні – «осьові» – змісти, концептуалізовані ментальним стрибком Залізної доби, заклали підвалини як (транс)модерністських глобальних проєктів, опосередкованих науковим переходом, так і альтернативних цьому компактних «позасвітніх» громад, й сьогодні лишень спостерігаємо бродіння цих інгредієнтів в нових умовах та обставинах.

Короточасні інтермедіальні та кризові **мікроперіоди**, в яких тривають інтенсивні перехідні процеси та катастрофи локально-регіонального масштабу, розгортаються за логікою ланцюгового ефекту посилення трансформативного потенціалу. Вони акумулюють вже відверто руйнівний потенціал для глобальних потрясінь та пертурбацій, як це було, до прикладу, в численних метропольних «інтербеллумах» XVIII-XXI ст., позначених периферійними конфліктами та навіть війнами. Важливо підкреслити, що мондіалістсько-глобалістські прагнення і претензії XIX-XX ст. «синхронізували» між собою поляризовані до рівня екстремумів спільності (закорінені попри граничну конфліктність в спільний спадок, інститути, практики), підвищуючи рівень їх коеволуції. Як відомо, на етапі екстремуму, мегаломаніакальні проєкти перевизначення цінності та ролі людини й системної перебудови світу, від накопичення дивергентних рис переходили до актуалізації конвергентних, й подекуди цей ізоморфізм на позір різnorodних систем приводив до їх зближення та навіть гібридизації: згадаймо перетворення «естрема сіністра фашіо» 1800-х років на дуче-фашизм 1910-1940-х рр., пакт Гітлера-Сталіна або повоєнний наці-маоїзм тощо (це має паралелі з запозиченим в якості концепту К. Г. Юнгом в Геракліта⁴ явищем енантіодромії як перебіганням між полюсами із перекиненням на протилежність). Попри зростання комунікативної зв'язності й планетарний масштаб «синхронізації» виразні макрорегіони, поступаючись релігійно-зумовленою ідентичністю, зберігаючи відмінності в технологічному та суспільному укладі,

розвивались в умовах не менш гострої конкуренції. Однак сьогоднішній граничний рівень взаємозалежності дозволяє говорити про більшу зосередженість донедавна загальної уваги на спільній макроперіодичі, а не на (макро)регіональній особистості. Водночас, в секулярних умовах стабільнішої тенденції до плюралізації, захисту інститутів приватності й механізмів публічності, на перший план висуваються дедалі більш строкаті системи ідентитетів, вагомі відмінності світоглядних парадигм. Набуваючи попри релятивізм але завдяки партикулярності універсального, виразно транскордонного мережевого характеру (ретиккулярного, мережецентричного), викликають протидію інспірованого пропагандою підкреслення (макро)регіональних («цивілізаційних») відмінностей, ба більше: вагомості фетишу в суспільствах, позначених чинними тенденціями шовінізму. Тенденція ж до недооцінки цього вибухового потенціалу після 1991 року відступала лише тимчасово під час глобальних за масштабами потрясінь 2001, 2014 та 2022 року. Слід згадати й актуалізацію риторики «глобального перезавантаження» в умовах пандемії 2020-х рр., що підкреслює кризовість та значною мірою вразливість глобального «статусу кво», в якому соціал-популізм конкурує з націонал-популізмом, подекуди гібридизуючись між собою в так званих «червоно-коричневих» режимах.

Попередній список переходів та (макро)періодів із деякими прикладами властивих (макро)регіональних спільностей був нами оформлений в наступному вигляді (ми уникали термінів на кшталт «неолітична, індустріальна революції» через їх етимологічну прив'язку до ідеї відновлення, колообігу, а не іноваційності):

I.a. **Примордіалізм** – низка доаграрних макроперіодів, поєднана трайбалістичним локальним територіалізмом та міграціями, присвоюючим типом господарювання, анімістичною магократією.

I.b. Постперехідні (синхронні подальшим парадигмам) але доаграрні в своєму укладі **ізольовані осередки «ареального примордіалізму»**, в яких локальний територіалізм замкнений на екстремальні умови (при)полярного кола, пустель, тропіків, островів тощо.

II. **Аграризм** – мережеві осередки протоурбаністичної аграрної соціокультури сільського типу з відтворювальним типом господарства (рослинна і тваринна доместикація та селекція) та постановням культур функціонально нових божеств і духів, пов'язаних із сільськогосподарським циклом. Ареал первинної та ранньої аграризації («неолітизації») заторкнув як афразійський та

євроафразійський (Балкани, з продовженням в «неолітизований» Палеоевропі), так і південно- та східноазійський ареал. Особливо виразний еквівалент цієї континуальної, макрорегіональної спільності, постав в Арідоамериці: показовими є анасазі-пуєбло, зокрема безпрецедентний рівень ізоморфізму між Чатал-Гююком та Таос-Пуєбло.

Ш.а. **Урбаністичний перехід** – локальні урбанізовані осередки із посиленням тенденції до стратифікації соціуму та конкуренцією ієрократичних мереж, зосереджених в вузлових храмових громадах міських культів. Писемна кодифікація як інноваційна мнемонічна система інтенсифікує власне «історичний» (хронологічно фіксований) час. Цей комплекс рис закарбувався в якості вихідного для концепту «цивілізаціонізму» та породив відповідну форму зверхності на основі технологічного рівня укладу (і забезпечених цим здобуктів та гегемонії), який вимагає урбанізму, систем кодифікації, регульованого і опосередкованого бюрократичними інституціями стратифікованого соціуму. Поза «Старим Світом» рівня «металізму», зокрема розвинутої бронзової доби досягнули в регіоні Анд (з унікальним мнемонічним аналогом письма – кіпу), енеоліту – в Мезоамериці.

Ш.б. Перехід до **моноуніверсалізму**: «великодержавницька» експансивна «статолатрія» з тяжінням до генотейзму (Ашшуром позначали провідне божество та поширювану державу): на зміну конкуруючим осередкам суверенності приходить «уні-політія», яка з позиції зверхності поширює свою владу на інкорпоровані ареали, депортуючи етноси та користаючи їх в своїх економічних, військових, інженерно-інфраструктурних, ритуальних інтересах. Найбільш виразним прикладом є Аккад та Ашшур, «індоєвропеїзований» Хатті, певний період експансію також провадив Кемет, а перехідним типом (див. VI.a) стали Мідія та ахеменідський Іран з їх «магами»⁵ та «реформою Заратуштри» – підвалинами до переходу в парадигму маздеїстського «вертикального дуалізму»⁶, легітимовану етосом боротьби із «скверною-друджем».

IV. **Номадизм** – альтернативна осілій модель кланово-племінної соціокультури з гібридними типами господарства («пасторальним») та політогенезу, домінацією мілітарно-експансивного укладу, тенденціями до анімістично-політеїстичних культів зокрема шаманського типу. Трансєвразійський («Великий Степ» або Туран) та афразійський (аридизовані області кочових берберів та бедуїнів) вирази номадизму були приречені входити не лише в конфлікт, але й в симбіоз із осілими ареалами, витворюючи

гібридні напівкочові ксенократії, динаміку чого дослідив Ібн Хальдун, концептуалізатор «'асабійї»⁷. Також вони неунікнено поступались ранніми формами мілітарної демократії внаслідок перетворення на династійні ксенократії, стратифіковані також в плані розподілу здобичі, трофеїв, данини, їх престижного споживання. Однією з особливостей «Турану», що наслідував раннім «індоевропейським» колісничим, стало поступове етно- та лінгвозаміщення з наслідуванням культурних рис: іраномовних туранців з часом повністю замістили алтайськокомвні тюрко-монголи.

V. **Аграрні (rural) вождівства**, які не досягли рівня урбанізму та політичної централізації, стратифікації та бюрократизації інститутів, характерної для урбаністичного політогенезу, постаючи мережевими кланово-племінними осередками (як от мережа оппідумів) з високим рівнем мілітаризації та експансивності (зокрема, внаслідок міграцій), тяжінням до ситуативних племінних союзів, «дивінізуючого» магізму. Виразними прикладами є «індоевропейзована» трансальпійська частина колишньої Палеоевропи – нероманізований «Барбарікум», що з часом так само тяжів від «філетизму» до симбіозу із урбанізованою периферією (федерати, християнізовані «варварські» регнуми). З проникненням в південні області поставали гібридні та межові форми, як-то кельтібери та гето-даки, вандало-алани в симбіозі з маврами-берберами та екс-романцями тощо. На Сході ареал межував із степовим «Тураном», активно взаємодіючи на рівні духовної культури (див. кореляції між однізмом та шаманськими ініціатичним шляхом і атрибутикою коня⁸), зокрема теріоантропних культів. Доводити його слід до християнізації (на державному рівні) фенноскандійського та балтського ареалів за часів Середньовіччя.

VI. **Діаноетичний або «інтелігентний»** (διάνοια, *intelligentia*) перехід в значенні розгортання мисленневих та етичних потенціалів, пізнавально-аналітичних здібностей (комплекси інтелектуально-гносеологічний та етологічно-психоментальний, докладені до всього діапазону: від переосмислення онтокосмології на засадах аналізу інтеріорно та екстеріорно спосетережуваного до психотрансформативної праксеології та рефлексивної культури, спрямованої на внутрішню і зовнішню гармонізацію). Сотеріологічний прозелітизм вів до політогенезу, симбіозу з універсальними політіями, витворюючи «діархію» рутинізованих ієрократій та еклезіархій із альтернативними, бездержавними та егалітарними компактними громадами, інкорпорованими в них або ж в секуляризований простір.

VI.a. Моністичний (монотеїстичний та трансїстичний) переходи: атонізм, профетичний «авраамізм», маздеїзм та гностицизм як «вертикальний дуалізм», генотеїстичні соляризм та мітраїзм, орфізм, неоплатонізм, китайський даоцентризм та етатистський примат Неба, дгармічні брахманізм та шраманізм в трансперсоналістичному переході до надособового Абсолюту, парадгармічні відкриті до синтезу системи Кабір-пантх та Дін-і Іллагі, сикхізм та бахаїзм, трансїстичний потенціал межових бону та тенгризму, реформа Несауалькойотля та співіснування об'єктивованого персоналістичного аспекту та адуального (трансцендентного відносно іманентних суб'єктно-об'єктних реляцій) надособового начала в онтокосмології Теотлю і теогонії Ометеотлю в підходах школи тламатініме⁹. Частина систем не була заторкнута політогенезом і не утворила макрорегіональних ареалів.

VI.b. Поліархічний «ойкуменізм» як екліктична цілісність, в якій філософські, трансїстичні, містеріально-ініціатичні, скептично-софістичні системи співіснували із екзотеричними формами синоїкічного (злиття культів) пантеонізму (включно з вітварем «невідомому теосу») і низовою магократією та демонолатрією, практиками шантажування теосів¹⁰ та сакралізованого насильства (представленого в тому числі в якості видовищ в романському ареалі), тяжінням до гегемонізму. Елліно-романський синтез пролонгував ці потенціали, в конструктивному аспекті виробивши синтетичні та синкретичні, довершені в своїй комплементарності неоплатонічні та гностичні системи.

VI.c. Симбіотичні мультирелігійні ксенократії пост-койнонії, що виникли внаслідок війн діадохів на обширі Елліністичного світу та його периферії, коли напівномадичні ксенократи завойовували, а потім протегували найчастіше елліно-буддистському синтезу (парфяни та бактрійці, індо-елліни та індо-скіфи, кушани, ефталіти, тохари та інші), культу іранського кореню. Аналогічні процеси гібридизації відбувались в пост-романській Африці (регнуми мавро-романців та вандало-аланів, юдео-берберів) та на периферії Турану (Хазарський та Уйгурський каганати).

VI.d. Синоцентрична парадигма та система «трьох вчень» (sān jiào, 三教)¹¹, яка на основі «Мандату Неба» і субстрату анімізму, культу предків, локальних пантеонів, синтезувала потенціали даосизму, конфуціанства та буддизму, й була актуальною в якості тяглої державної та / або легітимної парадигми до 1910-х рр., справивши вплив на весь синоцентричний ареал (де входила в синтез з місцевими культурами, як от синто). З цим корелює (VI.e) також модель

умовно-генотейстичного тенгризму із шаманістичним субстратом в монгольській універсальній державі, в межах якої релігійна толеранція співіснувала з докорінним винищенням нелояльних ксенократам підданих. З часом уділи цієї політії інкорпоровались в Ісламський світ (після Узбека та особливо за держави «Туран» Тімур-і Ленга), синоцентричну парадигму «трьох вчень» (Юань) та дгармічний ламаїзм (Північна Юань).

VII. Релігійно-легітимований «модерн», для якого характерний комплексний перехід до трансформацій глобального масштабу. Супутніми явищами і процесами чого стали антропоцентричний гуманізм, капіталізація, експлорація (географічні дослідження) та колонізація, конфесіоналізація, технізація та саєнтифікація; деструктивними наслідками – пізньомодерні форми антропо-, соціо-, націо- расо- і стато-латрії та догматичного та політизованого саєнтизму. Тим не менш до другої половини XVIII ст. провідною була форма релігійної легітимації секулярної влади, пов'язана із еклезіархічною ієрократією (католицькі політії) або пуританським месіанством (нідерландський та англо-шотландський республіканізм). Мікроперіоди: 1453-1492-1517, 1517-1555-1618, 1618-1648, 1648-1701, 1701-1714, 1714-1740, 1740-1748, 1748-1756, 1756-1763. Як бачимо, з моменту падіння Константинополя та закінчення англо-французької війни (чому передували занепад «Хрестових походів», Чорна чума та Гуситські війни), наступні пертурбації та метропольні війни, перемежовані «інтербеллумами», інтенсифікують безпосередній вплив на світ, заторкуючи одразу низку континентів, а не лише субконтинент і його периферію. Ібн Хальдун концептом «асабійї» попередив період певного паритету впливовості між поділеним Християнським світом Заходу та Османами, однак між 1683-1699 рр. відрив на користь «вестернізаторів» став нездоланим.

VIII.a. Власне секулярний перехід, за якого в метрополіях та колоніях постали революційні республіканські режими, що опирались на ідеї прогресизму, раціоналізму, деїзму, а «старі режими» змушені були намагатись адаптувати себе в якості гібриду декадентських «просвічених монархій». Закладаючи основу націогенезу і відповідних форм політогенезу секуляризовані системи перейняли від попередньої парадигми претензію на універсальність, тяжіння до «великодержавності». Мікроперіоди: 1765-1799 (від «Синів Свободи» й до бонапартизму), 1799-1815 (Консулат та Ампір).

VIII.b. Індустріальний – у виразній формі одразу слідував за секулярним, сприяючи провідній ролі дедалі більш утилітарної наукової парадигми (закріпленню механістично-інструментального

відношення до природи і людини). І, відтак, посиленню претензійного саєнтизму як ідеологічного субституту етично-детермінованої (в ідеалі) науки, що прагнув перейняти не менш як месіанську роль, міфологізуючи «прогрес» та корумпуючи царину наукового методу і академічної об'єктивності, доброчесності, спричиняючи у ній розмаїті політично- та ідеологічно-зумовлені переступи та відхилення. Останні іноді сягали закріплення догматики відверто квазінаукового характеру, що особливо помітно в досвіді тоталітарних систем. Лінія інертності монархізму, змушеного до адаптацій, виражена тут низкою модернізованих і вестернізованих династійних політій, присутньо «старорежимних» («ІІ-й Райх») та Австро-Угорська монархія, Російська та Османська імперії, Реставрація Мейдзі). Мікроперіоди: 1815-1849, 1849-1871, 1871-1914, 1914-1918.

ІХ.а. Епі-модерний перехід доби Інтербеллumu 1918-1939 рр. гранично загострив потенціал ідеологічної поляризації модерністських проєктів перебудови світу; явив поліморфну парадигму, позначену тісною коеволюцією кількох конфліктних укладів-устроїв та низкою на позір взаємозаперечних тоталітарій.

ІХ.б. Повосний модернізм 1945-1968 рр., що, вступивши в умови ядерного віку та аерокосмічної конкуренції як контекст глобального гібридного конфлікту геополітичних блоків, на певний час пролонгував модерністські конструкти, відтягуючи кардинальну ламку попередніх аксіологічних моделей на фоні краху старих форм колоніального імперіалізму «держав-мандатаріїв» (що особливо виразно постало під час Суецької кризи та «Року Африки»).

Х. Інформаційний («трансмодерний»), з його довершеним переходом до **суб'єкто-, мереже- та наукоцентризму**. В ньому переживаємо наймасштабніший експеримент глобалізму, інформатизації та діджиталізації, ускладнення та поширення ретикулярних, мережевоцентричних систем та контрсистем, плюралізму резистентних та деконструктивістських моделей і світоглядів. На цьому етапі попри безпрецедентну доступність інформації та самоосвіти гостро постали виклики маніпулятивних популістичних політтехнологій та необхідності стримування прогресії науково-технологічного експериментаторства, позбавленого значної долі етичних засторог. Це наближає потенціал **транс- та постгуманістичного переходу**, апологети якого вбачають гіпотетичний потенціал «технологічної сингулярності», в якій людське ество, яким ми його знаємо, знайде своє закінчення і вичерпання. Таким чином ми стикаємось з акумульованим потенціалом релятивістських потенціалів, які виникли вже за діаноетичного

переходу, але були приглушені інерцією примату трансцендентальних цінностей. Спостерігається спроба замістити останній культурою суб'єктоцентричної трансгресивності. Мікроперіоди: 1968-1985, 1985-1991, 1991-2001, 2001-2008-2010-2014, 2014-2022.

- ¹ Проект унаочнення взаємозв'язків етнічних та культурних спільнот із короткою їх характеристикою, 2020 // Інтердисциплінарні студії «Per Aspera» / URL: <https://peraspera.video.blog/2020/08/21/проект-унаочнення-взаємозв'язків-ет/>
- ² João Marques de Almeida. The Peace of Westphalia and the Idea of Respublica Christiana. Lisbon: Instituto Português de Relações Internacionais, 2003 / URL: <https://web.archive.org/web/20070107102904/http://www.ipri.pt/investigadores/artigo.php?idi=5&ida=29>
- ³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Республика, 1991.
- ⁴ Jung C. G. Two Essays on Analytical Psychology. Routledge, 2014.
- ⁵ Геродот. Історія в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. С. 43.
- ⁶ Этот век, Век грядущий (This Age, the Age to Come); Сирийский гностицизм // Теологический энциклопедический словарь / Под ред. У. Элвилла. М., 2004.
- ⁷ Ибн Хальдун. Введение (ал-Мукаддима) // Историко-философский ежегодник 2007. М., 2008.
- ⁸ Мелетинский Е. М. Один // Мифы народов мира. Том 2 / Под ред. С. А. Токарева. М., 1988. С. 241-242.
- ⁹ Aztec Philosophy // Internet Encyclopedia of Philosophy / URL: <https://iep.utm.edu/aztec-philosophy/>
- ¹⁰ Свидетельства и документы // Анун Р., Шейд Дж. Цивилизация Древнего Рима. М., 2004. С. 137-138.
- ¹¹ Марханова Т. Ф. Религиозная политика династии Суй и традиционная китайская система «Трех учений» (сань цзяо) // Вестник БГУ. Гуманитарные исследования Внутренней Азии, 2017 / URL: <http://journals.bsu.ru/content/articles/446.pdf>

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518